

Vakasala vei ira na I tubutubu ena nodra taqomaki na gone yabaki 8 lako sobu ena waqailawa (online)

iKa

Na idusidusi qo e vakarautaki vei kemuni na itubutubu kei na dauniveisusu vei ira na gone yabaki 8 lako sobu. Vei ira na qase cake, ni kerea na ilavelave ni nodra taqomaki na gone ena waqailawa – ivakasala vua na itubutubu kei na dauniveisusu mai na veilawa ni Matabose ni Tataqomaki ena Waqailawa (Online Safety Commision) ena onlinesafetycommission.com

E tekivu sara ga vei kemuni na itubutubu kei na dauniveisusu na tataqomaki ena waqailawa.

Era dau vakayagataka vakalevu na gone na iyayaliva (digital devices) ena gauna era tubucake tiko mai kina. Era dau qitora na iyaya ni vakatatalo e veisemati (connected toys), vidika (tap) ka tosia (swipe) na mata (screen), ra digitaka ena waqailawa (online) na iyaloyalo me ra sarava, ivakawelevu, veiqiriti ka veirai tiko ena talevoni (video calls) kei na nodra dau veiwaseitaka na itaba kei ira na nodra lewenivuvale kei na itokani.

E levu tu na yaga ni nodra waqailawa (online) na gone. E solia na galala mera vakadikeva na nodra taledi, vakavinakataka na ivakarau ni nodra vosa, walia na leqa, vakalelevu ka buli veiwekani.

Ia ena gauna era sega ni dau vakayagataka kina na veika vakamonalivaliva (digital technology) na gone, era sa saravi ira sara tiko ga na qase ka vulica na vakayagataka ni veika vakamonalivaliva (technology). Qo e bibi kina meda dau ivakaraitaki vinaka vei ira.

E dodonu me ra kila na itubutubu kei na dauniveisusu ni tiko tale ga na ririko ni nodra vakayagataka na iyayaliva e veisemati (connected devices).

E 4 tiko na mataqali ririko me da nanuma deivaki tiko:

- **Ririko ni veitaratara (contact)** — E rawa ni na veitalanoa se qito waqailawa (play online) vata kei na dua tale na gone erau sega ni veikilai. Ena rawa tale ga ni tauri na kedra itukutuku ena gauna era waqailawa (online) tiko kina, ena vakaraitaka na kedra itukutuku vuni mevaka na yacadra, yabaki ni bula kei na vanua era tiko kina.
- **Ririko ni tovo (conduct)** — Na itaba, yaloyalo se italanoa o wasea baleti luvemu ena vakadeitaka na nona we ni monalivalia (digital) ena veilawa. Mai muri era na via okata me kua ni kilai raraba. Ena rawa tale ga ni tekivu vakila se bulataka eso na itovo sega ni vinaka kevaka me ra biu me ra waqailawa (online) taudua se ra sega ni tuberi ena kila vinaka ni waqailawa (online).
- **Ririko ni lewe ni tukutuku (content)** — Na luvemuni ena rawa ni sarava eso na iyaloalo se qitora eso na qito e sega ni veiganiti kei na nodra yabaki ni bula. Era rawa ni sarava vakacalaka eso na lewenitukutuku sega ni ganiti ira me vaka na ivarau kaukaua se na iyaloalo ca (pornography).
- **Ririko ni veidinadinati (contract)** — Na levu ni veidinadinati e yaco tiko kei na veisau itukutuku ena waqailawa (online), ena rawa ni lai cokoti tu kina na luvemu ena dua na veidinadinati e sega ni vinaka ka na vakacacani ira. Qo e rawa ni okati kina na rawa ilavo vakaveidabui (scam), butako itukutuku me baleta e dua (identity theft) se itukutuku ni veivoli e vakatabakidua ga vei so na tamata targeted advertising.¹

E bibi me da vakasalataki ira na gone ena veika e yaga kina na waqailawa (online) mai na nodra tarovi. Na idusidusi qo e veivakasalataki me rawa ni o lewa vakamatau na veiririko eso, tokona na luvemu me taqomaki ena waqailawa (online).

Na nomu veivakasalataki, ena vakadeitaki luvemu me taqomaki, yalovinaka, dau kerea na veivuke ena veigauna e gadreva kina kei na nona vakatulewa vinaka ena waqailawa (online).

¹ https://core-evidence.eu/updates/the-4cs-of-online-risk/?dm_i=6RH4,668V,20UD5T,PQGY,1

Vakadewataka totolo vei ira na gone na tataqomaki ena waqailawa

Ni da vakadewataka totolo na tataqomaki waqailawa (online safety) vei ira na gone ena vukea na nodra ivakarau ni vaqaqara, vulica, bulia ka veisemati kei ira tale eso ena waqailawa (online).

E rawa nio tekivu ena kena vakamacalatalataki na veika o qarava ena mata (screen) nio vaqara dua na address, tabatuku (text), se biu (post) itaba ena rara ni biautukutuku (social media). Mo vakauqeta na luvemu me taro ka vukei koya me kila na cava o cakava tiko kei na vuna o cakava tiko kina.

Qo e va na itukutuku bibi ena vukea na ivakarau ni nodra waqailawa (online) na gone kei na nodra vakila na veika e yaco dina tu e vuravura.

Mo tataqomaki

- Veitalanoataka na veisemati ni monalivaliva (technology) kei na iyayaliva (devices), kei na vuna era yaga kina. Qo e sala tale ga e rawa nira semati vei so era sega ni kila ka mera veitaratara ka veiwasei ga kei ira era kila.
- Mo vakadeitaka ni kila vinaka o luvemu na kena itukutuku: oya na yacadra taucoko, siganisucu kei na itikotiko. Wasea vei ira na vuna mera vunia na kedra itukutuku mai vei ira na tamata kece ga.

Vakarokoroko

Mo vakaraitaka na nomu yalovinaka kei na veirokovi ena waqailawa (online). Nira se gone dramidrami, mo matanataka na veitalanoa ena waqailawa (online) kei na bokoilawa (offline) na vakarokoroko, me vaka na rogoci ni vosa na 'kerekere', 'vinaka', 'bula' kei na 'moce'. Nira sa qase cake, mera vakadeitaki, laveti ena ivakarau ni veivakarokorokotaki me rawa nira kila ni o tiko mo vukei ira kevaka e dua e vakasagai ira ena waqailawa (online).

- Ke rawa, kerea na veivakadonui nei luvemu ni bera nio tabaki koya. Mo cakava vakatale ga kina nio biuta na kena itaba, iyaloalo se itukutuku ena rara ni biautukutuku (social media). E bibi mo matanataka na itovo ni kena vakadonui kei na rokovi na veiwasei itukutuku nira se gone.

Taro Vakasala

- Mera kila na gone ni dodonu mera kerea na veivakadonui ni vakayagataki ni iyayaliva (devices). E bibi mo kila na gauna era vakayagataka kina na iyayaliva (devices), me rawa ni yadravi ena sala e veiganiti.
- Veitalanoa kei luvemu ena veika me cakava ke raica se rogoca ena iyayaliva (devices) e dua na ka e vakavu rarawa, rere, se lomaleqa. Mera kila nio na sega ni cudru ke kere veivuke me baleta e dua na ka ena waqailawa (online).
- Me kila ni na rawa ni gole tale vua e dua na qase me kere veivuke kina.

Vakatulewa vakavinaka

- Me tiko na gauna mo drau dau qito vata, mo vakatarogi koya me vukea na nona vakasamataka na veika e vinaka kei na veika e ca ena lewenitukutuku (content) e sarava se na qito e vakawelei kina.
- Drau bulataka vata na ivakarau vinaka. Bulia eso na lawa ni vuvale me baleta na monalivaliva (digital technology) kei na vakayagataki vakavuku ni gauna ena waqailawa (online).

Vakarautaka vakavinaka na iyayaliva

Nibera ni ra vakayagataka na monalivaliva na gone, e bibi me na dau vakayagataki na iwalewale vinaka ni tataqomaki (safety features), metauvuloni (filters) kei na lewa vakaitubutubu (parental controls) ena iyayaliva. E sega ni taucoko na lewa vakaitubutubu se na iwalewale vinaka ni kena tauvuloni. E bibi kina na nodra tuberi na gone ena itovo vinaka ni waqailawa (online).

Qo eso na ivakasala ni kena vakarautaki na iyayaliva e taqomaki.

- 1 Na vosavuni o vakayagataka** me kua ni dua tale e kila. Ena yaga me vakayagataki na weniqaqalo (fingerprint) se yaloyalo ni matamu (face authentication) kevaka o raica ni sa kila na luvemu na nomu vosavuni. E bibi mo rawa ni dolava ka raica na iyayaliva e vakayagataka na luvemu ka yadrava na kena vakayagataki.
- 2 Vakayagataka na lewa vakaitubutubu** mo yadrava ka yalana na ka e sarava, cakava na luvemu ena waqailawa. Ena rawa ni o:
 - Tarova na dola ni veilawa (websites), eps (apps) se functions (e dua na kena ivakaraitaki na itaba se eps ni veivoli ka maroroi kina na itukutuku matailalai ni kad ni dinau (credit card).
 - Tavulona na itukutuku e vakaraitaki kina na ivakarau baleti ira na qase se veiyacovi, tokona na ivakarau kaukaua, veivakamavoataki, sega ni tuvai vakamatau ni tuvatuva ni kakana me laukana, vakayagataki ni wainimate ni veivakamatenitaki, veivakaduiduitaki se na kena itagede lolovira duadua (terrorism).
 - Yadrava na nodra vakayagataka na iyayaliva veisemati (connected device) se eps na gone. Ena rawa qo ena nomuni ilova na ripote ni lewenitukutuku (content) era dolava kei na veivanua (sites) era taleva ena veilawa. Mo raica tale ga na talevi vakawasoma ni veivanua qori kei na balavu ni gauna era taura.

- 3 **Vakarautaka e dua na akaude e veiwaseitaki** (shared accounts) kevaka e lewe levu na lewenivuvale era vakayagataka vata tiko e dua na iyayaliva (devices), ep se veiqaravi. Ni o cakava qo ena rawa ni o veisautaka na vulo (filter) se privacy settings me veiganiti kei na duidui ni yabaki ni bula kei na kila ni vakayagataka na monalivaliva.
- 4 **Mo tabaka na bulukau ni vaqaqara matau** ena gauna o vakayagataka kina na monalivaliva kei na iyayaliva e vakayagataka na luvemu mo tauvulona kina na lewenitukutuku e sega ni veiganiti. E tiko e vica na gaunisala ni vaqaqara e ganiti ira na gone mevaka na Google Safe Search kei na Kiddle.
- 5 **Vakayagataka na yadavisaramata (screen time monitors)** me yalana na gauna ni nona vakayagataka na gone e dua na iyayaliva, ep se na veiqaravi ena waqailawa (online service). Qo e rawa ni tiko ena iyayaliva (na iyayaliva ni Apple kei na Android e tiki ni kena operating systems na yadavisaramata (screen time monitors) se na vakayagataki ni dua tale na eps kei na software. Era vakayagataka tale ga na Alarm clocks, kitchen timers kei na stop watches.
- 6 **Vakarautaka na makanivola (bookmarks) ena sawa ni vaqaqara ena veilawa** (web browser) vua na luvemu me rawa ni kila ni vakatarai me sema ina sites qori. Qo ena vukea na vakalailaitaki ni ririko ni nodra dolava eso tale na tunilawa (websites) kei na lewenitukutuku (content).
- 7 **Vakarautaka e dua na folder** ena iyayaliva e veiwaseitaki (shared devices) me tiko kina na eps kei na porokaramu (programs) o vakatara me vakayagataka na luvemu.
- 8 **Biaugututaka (flight mode/airplane mode)** na iyayaliva veikauyaki me tarova na dolavi ni veiqaravi ena waqailawa (online) se o bokoca na isema ni data.

iDdusidusi kei na tunilawa (website) era na yaga:

- **Vakarautaki vinaka ni yayaliva:** esafety.gov.au/parents/skills-advice/taming-technology
- **Google Safe Search:** safesearchkids.com/
- **Kiddle Safe Search:** kiddle.co/

Vakarautaka vakavinaka na iyayaliva

Vakarautaka vakavinaka na iyayaliva

Vakarautaka vakavinaka na iyayaliva

Vakarautaka vakavinaka na iyayaliva

Vakarautaka vakavinaka na iyayaliva

Vakarautaka vakavinaka na iyayaliva

Vakarautaka vakavinaka na iyayaliva

iVakaraitaki ni nomu vaqaqara taqomaki ena veilawa

E bibi vei ira na itubutubu kei na dauniveisusu me ra idusidusi vinaka ni ra sarasara tiko ena waqailawa (online). Mera ivakaraitaki vinaka vei ira na gone ena gauna era vakayagataka kina na monalivaliva (digital technology).

Qo eso na idusidusi mera vukei kina na gone ena nodra vaqaqara taqomaki ena veilawa:

- 1 Me waqa tiko na lewa vakaitubutubu (parental control) kei na ivulo (filter) ena iyayaliva (devices) era vakayagataka na gone.
- 2 Me vakayagataki e lomanivale na monalivaliva (digital technology) kece. Me vakatabui ena rumu.
- 3 Drau vaqaqara vata ena veilawa. Dabe kei na luvemu, drau qito vata vakabibi na qito, eps, tunilawa (websites) kei na porokaramu (program) vovou.
- 4 Dau vakatarogi koya ena so na taro me vaka; ‘Na cava ena yaco kevaka e tabaki qo?’ ka veitalanoataka na veika kece o vakasamataka se cakava.
- 5 Mo drau veivukevuketaka, me yavutaki vinaka kina na nona ivakarau ena veisiga ka me teivaki vua me dau wasea na nona iyayaliva (devices).

- 6 Mo yadravi luvemu ena gauna e qito se sarava tiko kina edua na lewenitukutuku (content). E rawa ni tara na iyayaliva (devices) ia mo na raica tiko ga na mata (screen) ena veigauna kece. Mo vakauqeti luvemu me dau talanoataka na veika e yaco me rawa ni drau kila vata tiko.
- 7 Mo vuki yadravi koya ke vakayagataka taudua na iyayaliva (devices). Me vakatarai ga na qito, eps, tunilawa (websites) kei na porokaramu (programs) drau kila vinaka. Ia, mo volekati koya.
- 8 Me kila na luvemu ni rawa ni tukuna vei iko na ka e sarava ke sega ni taleitaka se vakila e dua na ka e vakavu logaloga ca se vakavu ririko.
- 9 Mo vakabibitaka na tiko bulabula ka me rau veiraurau na sema ina waqailawa (online) me da dabe tiko ga (“sitting” online activities) kei na sema ina waqailawa e gadrevi kina na yavavala (“active” online activities). Qo me vaka na nodra vulimeke, vakaukauyago kei na lagasere ka murimuria na kena ivukivuki ena veilawa– rawa tale ga nira bulia eso na qito se cakacaka ena iyayaliva.
- 10 Me wasei na gauna ni moce mai na gauna ni saramata (screen time). Ena yaga me maroro na iyayaliva ni rauta e rua na yaua nibera na gauna ni moce ni gone (kei na qase), me ra vakacegu ka moce vakavinaka.

E bibi mo ni kila ni veigauna oni tara, tabaka kina na talevoni se duatale na iyayaliva (devices), era sa sarava ka kasa tiko vei ira na gone. Era sa kila tale ga na gone dramidrami na mata (screen), na gauna kei na nodra malele kina na itubutubu vei ira. Mo vakaraitaka ni rawa nio vakuai iko mai na nomu iyayaliva (devices), ka vakatabakidua na nomu gauna vei luvemu, e idusidusi vinaka – ena yabaki ni bula cava ga.

Qo e so na idusidusi me vukea na veiraurau ni saramata (screen time) kei na itovo ni mata;

- 1 Ni bera ni qito se sarasara na luvemu, drau veitalanoataka na gauna e rawa ni vakayagataka ena iyayaliva (devices). Qo ena vukei ira mera kila ni tiko na gauna mera qarava tale kina eso na itavi. E sega ni vakabibitaki na gauna yalataki, ena rawa ni “gauna e oti kina na iyaloalo qo”.
- 2 Mo vakayagataka na batigauna (timer) me rawa ni tuvana na gauna me vakayagataka kina o luvemu na iyayaliva (devices). Era dau taleitaka na gone mera lewa na kena tuvai na batigauna (timer). Ena vakalailaitaki na nodra cudru ni sa yacova na gauna yalataki. Ia, mo nanuma ni cudru e tiki tiko ni nodra tubu na gone.
- 3 Mo vakayagataka na device control me yalana se tarova na nodra waqailawa (online) ni oti na gauna yalataki. Qo e dua na ituvatuva yaga vei ira na gone, baleta ni ra raica na gone ni bokoci koya vakaikoya ka sega ni o iko.
- 4 Vukea mera dewa ina dua tale na cakacaka (activity) – dabe vata kei luvemu ni vo e 5 na miniti me oti na nona saramata (screen time), vakatarogi koya ena veika e sarava se cakava tiko. Veitalanoataka na cava me na qarava tarava.
- 5 Mo drau duavata ena gauna me yawaki kina na iyayaliva (devices) – vakavuvale, veitalanoataka na gauna me kua ni vakayagataki kina na iyayaliva, me vaka na gauna ni kana vata.
- 6 Me boko na iyayaliva (devices) ni vo e dua na yaua nibera ni moce – qo e vakadeitaka na nona moce vinaka na luvemu.

Na ivakatakilakila ni sa sivia na waqailawa

Kevaka o via kila ni sa sivia na nona saramata na luvemu, e dua na ivakatakilakila vinaka na veisau ni nona ivakarau.

Na ivakatakilakila me yadravi qo:

- wawale
- cudru se tagi ni tarovi na nona vakayagataka na iyayaliva (devices)
- veisau na ivakarau ni nona kana
- sega ni moce vinaka
- tekivu me sa yawaki ira na nona itokani kei na vuvale

Ke o raica na ivakatakilakila qo, saga mo vakalailaitaka na nona gauna ena waqailawa (online). Se veitaratarata kei na vakaillesilesi veiganiti (counselors) ena waqailawa se talevoni se qirita na vuniwai voleka mo taro vakasala kina.

Vaqara na lewenitukutuku vinaka

Na digitaki ni lewenitukutuku (content) vinaka mera sarava na luvemuni kei na nodra cakava eso na ivakawelevu bulabula (interesting activities) ena vukea na nodra digidigi mai muri ena waqailawa (online).

- E duidui kece na noda ivakavakadewa ni 'lewenitukutuku vinaka', mo digia na kena e yaga vei iko kei na nomu vuvale.
- Vakauqeta na luvemu me digidigi vakayalomatua, ena nomudrau veitalanoataka vata na veika e dau taleitaka kei na so tale na ka ena rawa ni marautaka – rawa ni vakatura eso na nodra makanivola (bookmark) se folder.
- Rawa nio vakaraitaka vei luvemu na kena digitaki na lewenitukutuku (content) duidui se na vukei koya ena taipataki ni vosa ni vaqaqara (search terms).

Veika me vaqarai

E tiko eso na ivakatakilakila ni iyaloalo, qito kei na eps vinaka:

- E dau vakaraitaki ira era veiciqomi (kind and friendly).
- E tuberi ira na gone mera vulica na rorogo, iwiliwili, kei na matuavosa (letters).
- E uqeti ira na gone mera bulibulika, vaqaqara, mai na sarasara wale ga.
- E uqeti ira na gone me levu na cakacaka (actions) mera cakava mai na nodra vuki cakava tiko ga e dua na cakacaka.
- E okati me veiraurau na itovo (character) ni marama kei na turaga, veimatatamata kei na nodra dui itovo.

Vanua me vaqarai kina na lewenitukutuku vinaka

Na iyaloyalo se qito ena waqailawa (online) e dau tiko na iyalayala ni yabaki me vakaraitaka kevaka e veiganiti kei ira na gone. Na 'Common Sense Media' e vakarautaka na eps, qito, tunilawa (websites), iyaloyalo, Tivi, online channels kei na streaming services, vakarautaki me ganita na veiyabaki ni bula. Qo e rawa ni laurai ena www.commonsensemedia.org/

Qori eso na vanua (providers) e rawa ni laurai kina na lewenitukutuku vinaka vei ira na gone:

- **Fiji TV kids** — fijione.tv/kids
- **ABC Kids** — abc.net.au/abckids
- **CBeebies** — cbeebies.com
- **PBS Kids** — pbskids.org
- **Sesame street** — sesamestreet.org
- **Bluey on Disney+** — disneyplus.com/en-gb/series/bluey/1xy9TAOQ0M3r

Vaqara na
lewenitukutuku vinaka

Vaqara na
lewenitukutuku vinaka

Vaqara na
lewenitukutuku vinaka

Vaqara na
lewenitukutuku vinaka

Vaqara na
lewenitukutuku vinaka

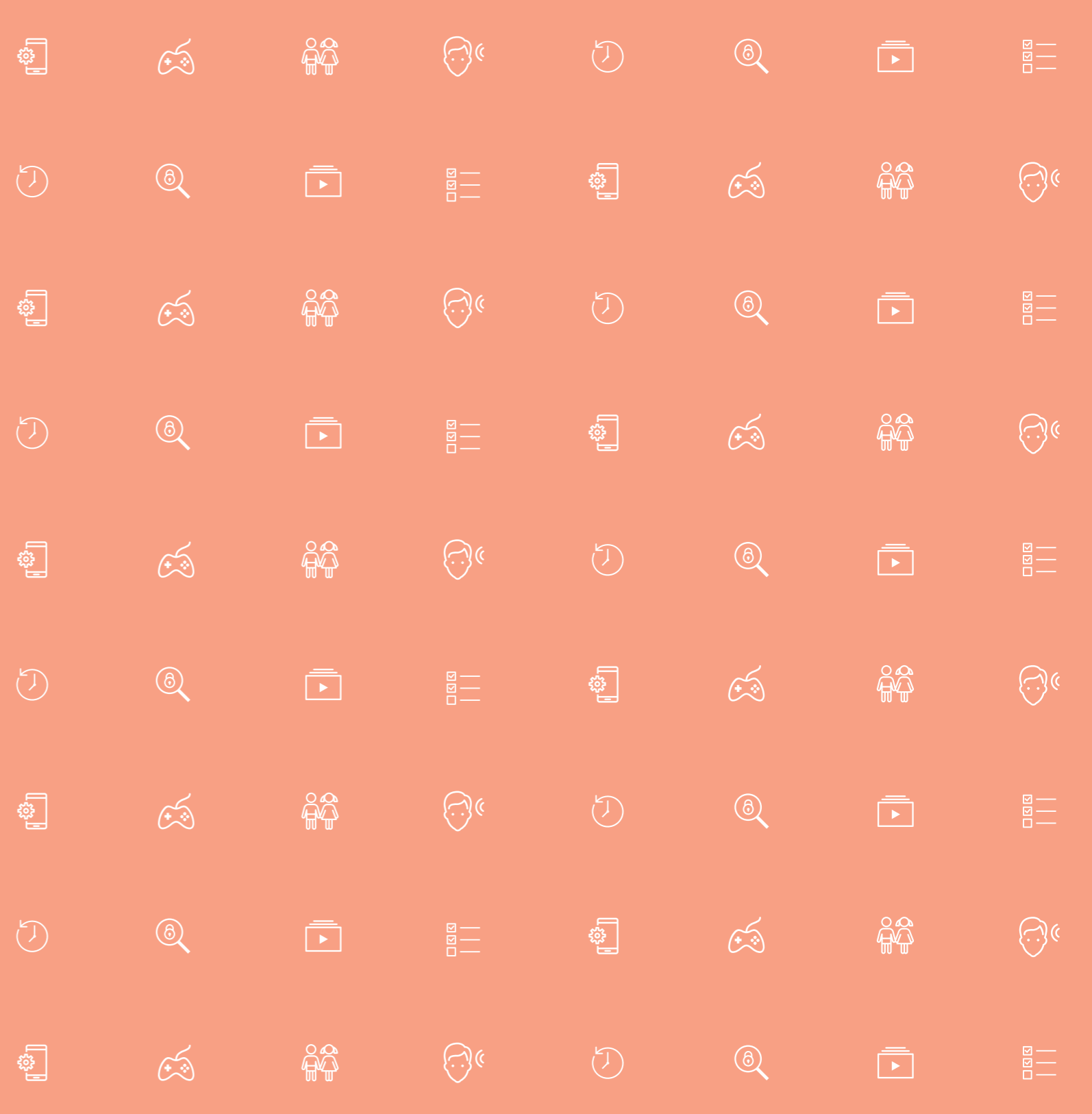
Vaqara na
lewenitukutuku vinaka

Vaqara na
lewenitukutuku vinaka

Vaqara na
lewenitukutuku vinaka

onlinesafetycommission.com

Online
Safety
Commission

eSafety
Commissioner

esafety.gov.au